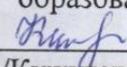
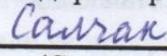
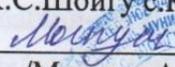

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Кара-Хольская средняя общеобразовательная школа
имени К.С.Шойгу с.Кара-Холь
муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва»

РАССМОТРЕНА
Педагог дополнительного
образования

/Кужугет Ч.И./

СОГЛАСОВАНА
зам.директора по ВР

/Салчак А.А./

УТВЕРЖДЕНА
Директор МБОУ
Кара-Хольской СОШ
им.К.С.Шойгу с.Кара-Холь

/Монгуш А.С./
Приказ № 8
от «30» августа 2024г

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
внеурочной деятельности

«Улусчу ужурлар»
(«Народоведение»)

для обучающихся 5 класса

Учитель: Кужугет Чочагай Ивановна

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Уруглар кижизидилгези чоннун бодунун төөгүзүндөн, культуразындан болгаш сүзүүндөн дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Програмада кезектер уругларның назы-харын, сонуургалын барымдаалап хувааттыган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чүве сактып алыры быжыг, утгунмас болур. Ынчаарга, он ийи хар четкен уругларга кижиниң чаяянының дугайында, төлептиг болурунун дугайында бодалдар-биле шыва ап, оларны боттарының кылып турар үүлгедиглеринге хамаарыштыр боттарының хамаарылгазын тодаргай илередип билиринге кижизидери чугула болур ужурлуг. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, кижиниң сагыш-сеткилинге, угаан-бодалынга, бодун алдынарынга хамаарышкан чүүлдерге өөредир болгаш кижизидер сорулга-биле ук програма тургустунган.

Ажылды кылып тургаш, тыва ужур-чаңчылдарга база кижиниң сагыш-сеткилиниң арыг-чаагай, чырык, тура-соруктуг болурунга хамаарыштыр кылдыган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдериниң байлак арга- дуржулгазынга даянган.

Тыва чон салгалынга бодунун материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш-сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суюл сайзырап, кижилерниң угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харын-даа чүгле чогулгалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлиниң ролю кончут улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустун ужур-чаңчылдарынга шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылар ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

5-ки класстың «Улусчу ужурлар» деп курстун ажылчын программазы 2005 чылда үнген Г.Д.Сундуйнун «Улусчу ужурлар» деп 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга номунга даянып тургускан. Бо ажылчын програма ортумак школаның Федералдыг күрүне стандарттарының сорулгаларын чедип алырынче угланган.

5-ки класска «Улусчу ужурлар» деп курстун өөредириниң КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ:

1) Амгы үеде (XX в. 1970 чч. – XXI в эгези) бичии кижилерниң кижизидилгезинде четпейн турар айтырыгларны чугулалап көрбүшаан айтып өөредири.

2) Тыва кижиниң иштики хөңнү, делегей көрүүшкүнү кандыг болурун, дың кара кижилер-биле харылзаа тудуп амыдыраарынга херек чүүл – чурумга, туруштуг хамааты болурунга кижизидер.

3) Өзүп олурар салгалдарга бистиң бурунгу ада-өгбелеривистиң арттырып каан чаагай ёзу-чаңчылдарын база амыдыраарының эге дөзүн дамчыдып бээри-биле оларга чуруктарның азы немелде материалдарның дузазы-биле билиндир тайылбырлап тургаш өөредип, угландырып, улаштыр амыдыраарынга, ниитилел мурнунга ёзулуг кижини болурунга боттандырап кылдыр угаадыр.

4) Тыва оол-даа, кыс-даа уругларны бодунун чонунга депшилгелиг, үзелбодалдарынга, ужурларынга, чаңчылдарынга дүүштүр өстүрери, кижизидери кол чугула чүүл деп билиндирер.

5) Башкыларның, ада-иениң, өөреникчилерниң дузазы-биле улусчу ужурларга хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, шенелде ажылдарны чорудар.

6) Тыва чоннун азы тус черниң чурттакчыларының болгаш кожа-хелбээ биче буурай чоннарның амыдыралының онзагайын, культуразын, аразында дөмейлешкек чүдүлгөсүзүглелдерни, чаңчылчаан байырлалдарны канчаар эрттирип турарын хүндүлөп көрүп, сонуургалын оттурар болгаш билиин делгемчидеринге дузалаар.

Программа тыва болгаш өске-даа Төп Азия улузунуң 12 (60) чыл эргилделиг календарына болгаш улусчу педагогиканың мөзү-бүдүш талазы- биле эрте кижизидилге принциптинге даянган. Азы өскээр чугаалаарга, уруглар кижизидилгези иезиниң иштинге тыптып келген үезинден 12 харга чедир (эрги сан-биле) өөнге, ада-иениң холунга, улуг улустуң хайгааралына эртер дээрзин барымдаага ап турар. «Кижиге болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлегер домак улусчу кижизидилге башкылаарынын кол даяныр угланыышкыны болур.

- тыва чоннуң чаагай чаңчылдары болгаш ёзулалдары-биле таныштырар;
- өөреникчилерниң мөзү-шынар болгаш бот-кижизидилгезинче угланган чоннуң чагыг суртаалдарын, езу-чаңчылдарын билиндирер;
- улусчу педагогика болгаш ада-өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарына даянып алгаш, келир үениң мөзү-бүдүштүг, хүндүлээчел салгалын хевирлеп кижизидер;
- чаагай чанчылдарны амыдыралга ажыглап, оларны үргүлчү сагып чоруурунга чаңчыктырар;
- өөреникчилерниң угаан-медерелин, чүве шингээдирин, бот-башкарнырын, чогаадыкчы чоруун, бот-туружун бедик чадаже көдүрер.

Демдек салбас, а чартык чылдап зачёт хевиринге түннелди көргүзүг-шингээдилге хевиринге кылып, өөреникчиниң демдээ кылдыр санап болур. Ниити шактарның санынче экскурсиялар, оюннар, мөөрейлер, ужуражылгалар, улусчу байырлалдар шактары база кирген.

Кичээлдер нургулайында оюн хевирлиг, практиктиг угланыышкынныг болуп, аянчорук, көргүзүг-шингээдилге, янзы-бүрү чогаадыкчы ужуражылгаларны, аас-чогаал кичээлдерин, бойдусче походтарны, хайгааралдарны, хостуг чугаа хевиринге эртирип болур.

ПРОГРАММАНЫН ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЭЛДЕРИ:

Личностуг (бот-тускайлаң түннелдер)

- тыва чоннуң чаагай чанчылдары национал культураның кол коргузуу база мээ-медереливистиң шынарын көргүзериниң кол чепсээ;
- чараш чаңчылдар национал культуравыстың кол болуушкуну;
- сагыш-сеткилди, бодалдарны илередиринге ёзу-чанчылдарның онзагай хевирлерин ажыглап билири;
- төрөөн чериниң, төрөл чонунуң чаагай чаңчылдарын кадагалап арттырарына өөреникчиниң бот-киржилгези.

Предметтиг (эртемге хамаарыштыр)

- тыва ёзу-чанчылдарны кижизидилгениң янзы-бүрү хевирлеринге ажыглап болуру;
- күш-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа өске хевирлеринге.

Метапредметтиг (өөреникчилерниң чогуур деңнелге билип алып уjurлуг билиглери):

- өөренип турар эртеминиң тема, бөлүк аайы-биле кол сорулгаларын, утказын угаап билири;
- башкының удуртулгазы-биле бердинген даалгаларны күүседип өөренири;
- бот хыналданы, удур-дедир хыналданы чорудары

- өөрөнгөн темазынга алган билиглэрин түннөп болгаш үнөлөп билирин боттандыраы;

Өөреникчилер-биле ажилдаарының хевирлери:

- беседа-кичээлдер (диалог, монолог);
- чаңгыстап, бөлүктөп, аңгы-аңгы хар-назынныг бөлүктөр-биле кичээлдер;
- чогаадыкчы ажилдыг улустар-биле ужуражылгалар;
- музейлерже экскурсиялар;
- янзы-бүрү мөөрейлерге киржилге;
- оюннар өөренири, сайзанақтап ойнаары;
- кичээл-концерттер, викториналар;
- эки, чараш чаңчылдар чыыры.

5 КЛАССКА УЛУСЧУ УЖУРЛАР ДЕП КУРСТУҢ ДОПЧУЗУ

БОЙДУС БОЛГАШ УЛУСЧУ УЖУРЛАР.

Амылыг бойдус. Хамнаарак.

Тыва улустуң оран дугайында билиишкени.

Оран дугайында чалбарыглар.

Үш оран дугайында.

Дээр дугайында.

Дээр чадаары.

Хүн дугайында.

Хүн дуртунуң календары.

Чайгы хүн дуртунуң ажил-агый календары.

Ай болгаш хүндугайында.

Ай календары. Сылдыстар. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар.

Сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугаалары.

Тыва авалыг планета. Хуу сылдыс.

Черниң бодарааны. Делегей ыяжы. Ыдык ыяштар. Тыва улустуң ыяшка хамаарылгазы. Чадаң үнүштер. Оргаадай казарда чалбарыг.

Төрээн черим даштары. Төөгү-тураскаал даштары. Чурт-девискээр даштары.

Ойнаар даштар. Суг даштары. Каасталга даштары. Чонар даш. Төлге даштары.

Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннер.

Ыдыктыг тос таңды.

Суг дугайында тоолчургу чугаалар. Аржаан. Хартыгайлаары.

Отка чалбарыыры.

Чогаалдардан үзүндүлөр: С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары». С. Сүрүң-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү). М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». С. Пюрбю «Белек». С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» «Мөңгө аржаан» (Тоолчургу чугаа). К. Кудажы «Черге йөрээл». Л. Чадамба «Бай-ла Тайгам». К. Бегзи «Шеңне чечээ». С. Сүрүң-оол «Ырла, Хемчик». К. Кудажы «Сугга йөрээл». Т. Кушкаш «От чаячы». К. Кудажы «Отка йөрээл».

«УЛУСЧУ УЖУРЛАР» ДЕП КУРСТУҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Школанын өөредилге программасында 5-ки класса «Улусчу ужурлар» курузунга 34 шак (неделяда 1 шак) көрдүнгөн.

Программаны күүседир хуусаазы: 2024-2025 өөредилге чылы.

ӨӨРЕДИЛГЕ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

№	Темалыг бөлүктөр	Шагы	Ооң иштинде		
			теория	практика	ЧСК
1	Кирилде кичээл	1	1		
2	Оран дугайында	4	2	1	1
3	Дээр, хүн дугайында	4	3		1
4	Ай, сылдыстар дугайында	4	2	1	1
5	Чер дугайында	2	1		1
6	Бяштар	5	3	1	1
7	Даштар	7	5	1	1
8	Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннер	2	1		1
9	Суг – чуртталганың чаякчызы	2	1		1
10	От чаячы	3	1	1	1
		34шак	20	5	9

№ п/п	Темалары	Шагы	Кичээлдин хевири	Өөреникчилерниң билип алыр ужурулуг чүүлү	Онаалгазы
1	Амылыг бойдус.	1	Чаа тема тайылбыры	Бойдус дугайында ханы, делгем, харын-даа тодаргай системалыг билиишкиннер.	Ар. 4. Айтырыгларга боданыр. Кыска чогаадыг «Бистиң төрөл аймактын дагылгазы». Презентация «Төрөөн суурум даглар-биле хүрөөленген».
2	С.Сарыг-оол «Хамнаарак». М.Кенин-Лопсан «Овааны алгаары».	1	Чаа тема тайылбыры	Хамнаарак куштуң кадарчы кижии-биле бир-мөзүлежи.	Ар. 5, 6. Айтырыгларга боданыр. Хамнаарак деп куштуң болгаш оваа чуруун чуруур. Презентация «Хамнаарак – ыраажы куш», «Тывада оваа тейлер».
3	С.Сүрүн-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү).	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва сөс, тыва чем, тыва хеп, тыва чаңчыл, тыва мал, тыва сагылга, тыва хам дээр кижии ёзулуг националист кижии.	Чуруктарга презентация «Тыва хептер», «Тыва аъш-чем аймаа». Тыва дыл дугайында шүлүк шээжилеп алыр.
4	Тыва улустуң оран дугайында билиишкени. Оран дугайында чалбарыглар.	1	Чаа тема тайылбыры	Оран – кедергей делгем уткалыг билиишкин. Кижиниң иштики сагыш-сеткили.	Ар. 9, 10, 11. Айтырыгларга боданыр. Чурук «Өскөн-төрөөн чуртумнуң таңды оранында өзүп турар аң-мени, кат-чимизи».
5	М. Эрпег «Кедергей-ле байлак оран». Үш оран дугайында.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва чурту кедергей-ле байлак оран. Аңчыларның аңнаашкын үезинде эскериглери.	Ар 12, 13. Айтырыгларга боданыр. Чурук «Үстүү, ортаа, алды ораннарның онзагайы».
6	Дээр дугайында. Дээр чадаары.	1	Чаа тема тайылбыры	Дээр, дээрлер – делегей культуразының бир онзагайы. Тос дээр. Тыва кижиниң дээрге чалбарары. Дээрниң омур-хевири. Дээр – тускай күчүлүг оран.	Ар 15, 16. Айтырыгларга боданыр. Чурук презентациязы «Дээрниң омур-хевирлери».
7	Хүн дугайында. Хүн дуртунуң календары.	1	Чаа тема тайылбыры	Хүн – чылыгны, чырыкты болгаш бодунуң херелдерин хайырлап, чер кырында чуртталганы хандырып турар оран. Хүн дурту алды бөлүктүг.	Ар 18, 19. Айтырыгларга боданыр. Хүн дуртунуң календарын доктаадыр.
8	Чайгы хүн дуртунуң ажил-агый календары. Ай болгаш хүн дугайында.	1	Чаа тема тайылбыры	Хүн дуртун эт-сепке дегген хүннүн херелдеринден тодарадыр. Ай биле хүн – ыдыктыг чүүлдер.	Ар 21, 22. Айтырыгларга боданыр. Чурук презентациязы «Хүн туттуруушкуну». Ай, хүн дугайында тывызыктар, үлегер домактар тып бижип эккээр
9	С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» «Мөңгө аржаан» (Тоолчургу чугаа).	1	Чаа тема тайылбыры	Чүү-даа чүве өлүр тынныг, өзер назылыг болур, а мөңгө назын турбас. Мөңгө ногаан ыяштар: чойган, пөш, шиви, хады, артыш, шаанак ...	Ар. 25. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Тыва чуртунуң аржааннары», «Кожууннарда аржааннар», «Мээң кожуунумда аржаан».
10	Ай календары. Сылдыстар.	1	Чаа тема тайылбыры	Ай календарын чуруп, көрүп, санап өөренир. Үе-шагны, чүктөрни, чүвөлөрниң аразында хемчээлин, агаар-	Ар. 26, 27. Айтырыгларга боданыр. Чуруктар презентациязы «Айдың дүн». Дыңнадыг

				бойдустуң өскердишкенин кижилер сылдыстар дузазы- биле билип ап чораан.	«Чеди-Хаан, Үгер, Шолбан сылдыстар чүнү айтып турарыл?».
11	Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугаалары.	1	Чаа тема тайылбыры	Сылдыстарның хевирлери колдуунда дириг амыттаннарга дөмей. Черде чеже кижилер бар-дыр, дээрде ынча сылдыс бар. Чеди-Хаан, Үш-Мыйгак, Үгер деп сылдыстарга онзагай аттарны тывысканы.	Ар. 28, 30. Айтырыгларга боданыр. Солун-оол Монгуштуң «Сылдыстар» деп ырызының сөстөрүн бижип эккээр, ырлап күүседир.
12	Тыва авалыг планета.	1	Чаа тема тайылбыры	Дээрде бичии планеталар бар. Олар хүннү долганыптурар. 1982 чылда бир чаа планетага Надя Рушеваның адын тывыскан. Наталья Дойдаловна Ажыкмаа – 10 муң ажыг чуруктарны арттырган тыва кижилер.	Ар. 30. Айтырыгга боданыр. Дыңнадыг азы презентация «Надя Рушева – салым-чаянныг чурукчу».
13	Хуу сылдыс.	1	Чаа тема тайылбыры	Кижилер хуу сылдызын билир, аңаа чалбарып чоруур болза эки. Ол төрүттүнген чылындан үндезилеттинер.	Дыңнадыг «Мээң кады төрөөннерим Чеди-Хаанның сылдыстарында».
14	Черниң бодарааны. К. Кудажы «Черге йөрээл».	1	Чаа тема тайылбыры	Дээр биле черниң холбаазының ачызында дириг чуртталга эгелээн. Чер – бойдустуң байлаа. Тыва улус черге кедергей ыдыктыг хамаарылгалыг. Чер – ием. Оглу, кызын төрөөн черим чемгербишаан. Шаа кээрге, чавызадыр чыдып аар мен, чараш черим илиг-даа бол көдүрлүш дээр. Өскөн черим өрү турзун, бедик турзун.	Ар. 34, 35. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Хой – черден кастынып оьтгаар азырал мал».
15	Л. Чадамба «Бай-ла - Тайгам».	1	Чаа тема тайылбыры	Бай-Тайга – байлак болгаш элбек дүжүттүң ээзи.	Ар. 36. Айтырыгга боданыр. Ырыны шээжилээр. Дыңнадыг «Бай-Тайга кожуунда суурлар аттары», Презентация «Шыраа-Булак – улуг тайга».
16	Делегей ыяжы.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяш – кайгамчык өзүм. Ооң дазылдары, уну, будуктары, бүрүлери нарын тургузуглуг боорда, чаңгыс организмге хамааржыр. Чаңгыс будук сынар болза, бүдүн ыяш баксыраар. Кижилер-даа, күрүне-даа ындыг тургузуглуг. Ыяш – делегейниң, чуртталганың, бөлүк улустуң омур-хевири.	Ар. 38. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Арыгда өзүп турар ыяштар».
17	Ыдык ыяштар.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяшты онзагайлаар чаңчыл кайы-даа чонда бар. Хадың – чырык чүүлге, чалбыраашка, ак сеткилге дүүшкен. Бамбук – кижилер төрүттүнгенде, өгленгенде, өлгенде, ыдыктаар. Дуб – ыдык ыяш, ооң иштинде бурганнар чурттап турар. Шиви – дидим, чоргаар, шынчы чоруктуң, мөңгө чүүлдүң, узун назынның омур-хевири. Артыш – ызулал ыяжы. Артыштыг чер – бурганнар чурттап турар чер.	Ар. 39. Айтырыгларга боданыр. Чуруктарга презентация азы дыңнадыг «Ыдык ыяштар».
18	Тыва улустуң ыяшка	1	Чаа тема	Ыяш чүгле бойдустуң байлаа эвес, кижилерге хей-аьтты, ажы-	Ар. 40. Айтырыгларга боданыр.

	хамаарылгазы.		тайылбыры	төлдү, аас-кежикти сөңнөп болур күштүг чүүл. Хам дыт – бедик, уну чоон. Ажы-төлү доктаавас азы ажы-төлү чок улустуң аас-кежиктиг, ажы-төлдүг чуртталга дилеп алыры. Тел ыяш – чаңгыс черге кожолаштыр шиви, дыт, теректин үнери. Каң-кадык, арыг ханныг салгалдың омур-хевири. Бай ыяш – чаңгыс дөстен муң ажыг будуктарның чаттылып үнгени. Шыдалдыг амыдыралды сеткиир сорулгалыг.	Презентация азы дыңнадыг «Тыва чоннуң чалбарыыр, ыдыкшыдар ыяштары».
19	Чадан үнүштер.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва улус артыш, шаанак, шеңне, оргаадай дээн чижектиг чадаң үнүштерни янзы-бүрү ёзулалдар кылырынга, караң эмнээшкинге ажыглап чораан. Артыш - кижиде, аалда, кажаа-хораада багай чүүлдерни арыглап үндүрер. Ук үнүштер аразындан артыш онзагай черни ээлеп келген. Өшкү артыш, хой артыш, аът артыш деп аңгылаар. Шаанак – мөңгө ногаан чадаң үнүш. Чөдүлгө, тыныш оруу кыска-лаанда, артыш орнунга база ажыглап турар. Шеңне, шеңнелиг шай – эм шынары күштүүнден аза безин дыынмас джир. Оргаадай – эр, кыстыг, кижидүрзүлүг: дурт-сынның, баштыг, салааларлыг, холдарлыг, буттарлыг, ховар эм оът.	Ар. 42. Айтырыгларга боданыр.
20	К. Бегзи «Шеңне чечээ». Оргаадай казарда чалбарыг.	1	Чаа тема тайылбыры	Шеңне – өңгүр, чараш, чассыг, чайга четпейн эстей бээр чечек. Оран-таңдызындан оргаадайны хайырлаарын, аарыг-аржыкка туттургаш ону дилеп келгени.	Ар. 44. Айтырыгга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Чечектер – черниң кырының каастакчызы». «Оргаадай – кижидүрзүлүг үнүш».
21	Төрөөн черим даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Даштар тускай төөгүлүг, ужур-уткалыг, чажыттыг. Төрөөн чурттуң (черлерниң), өг-бүлениң кандыг-бир онзагай демдектери, сүзүглелдери сиңниккен даштарны ужурлуг даштар дээр. Оларны бөлүктээрге: эдилел, төрөл бөлүк улустуң, төөгү тураскаалдыг, чурт-девискээр, ойнаар, көдүрер, суг, каасталга даштары дээр.	Ар. 45. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Эдилел даштарының онзагай демдектери».
22	Төөү-тураскаал даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Төөү-тураскаал даштарынга көжээ даштар, кижидөжөөлөр, хаяларда бижимелдер болгаш дүрзүлөр, даш омур-хевирлер хамааржыр.	Ар. 47. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Бижиктиг-Хаяның чажыды».
23	Чурт-девискээр даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Чурт-девискээр даштарынга оваалар, боду бүткен даштар (Самылыгның чүрээ, Теве-Хая, Дөгээ...) хамааржыр. Тывада оваалыг черлер: Он-Кум (Улуг-Хем), Адар-Төш (Чөөн-Хемчик), Өвүр оваазы, Калдак-Хамар (Тес-Хем)... Артка келген кижидөваага даш салыр, кадаан баглаар, чеминиң үстүн чажар.	Ар. 48. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Бижиктиг-Хаяда Кижидөжөө, Үш угбашкы».

24	Ойнаар даштар.	1	Чаа тема тайылбыры	Оюнга хереглээр даштар: сайзанақ даштары, кижидаштар, көдүрер даш.	Ар. 48, 49. Айтырырларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Тывада көдүрер даштыг черлер».
25	Суг даштары. Каасталга даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Тожунун Доора деп черде Чараш-Даштыг деп хем бар. Ооң даштары дириг амытаннар дүрзүлүг. Боду бүткен даштарга кайы хамаанчок дегбес. Тун – терең хемнер, далай дүвүнүн дажы. Ону үрерге, күштүг үн үнер. Каасталга даштары ужур-уткалыг. Оларга кыс кижиниң чинчи шурулары, сыргалары, билектээштери, билектериниң карактары, а эр кижиниң бижээниң сывы, чиңзелиг бөргүнүң одагазы дээш өске-даа чүүлдер хамааржыр.	Презентация азы дыңнадыг «Тывада хемнер болгаш хөлдөр». «Каасталга даштары чүнү айтып турары?».
26	Чонар даш.	1	Чаа тема тайылбыры	Чонар даш – онзагай даш. Ол (агальматолит) ТР-ның байлаа, улусчу культураның бир неперенгей кезээ. Сураглыг даш чонукчулары Бай-Тайга кожуунун Кызыл-Даг сумузунда чурттап чоруур. Тыва даш чонукчулары колдуунда дириг амытаннар дүрзүзү кылыр. Сураглыг даш чонукчулары Хертөк Тойбу-Хаа, Раиса Аракчаа, Бригад Дүпчүр ...	Ар. 51. Айтырырларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Чонар даштан дүрзүлөр», «Бай-Тайгада чонар даш».
27	Төлге даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва улустун төлгезинде хуваанак даштары көскү черни ээлеп турар. Ук даштарның саны – 41, өңү кандыг-даа болур. 41 хемден чаңгыстап чыгган болгаш кара-куштуң боскаандан алган даштар-биле хуваанак салырга, кончуг шын болур. Аштарны хуваап салыр боорга, ук төлгени хуваанактаары дээр. Хуваанакты салыры тускай чурумнуг. Ону кургаг артыш-биле холааш, торгу пөске шарыыр.	Ар. 52. Айтырырларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Хуваанак салыры».
28	Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннер.	1	Чаа тема тайылбыры	Арт – черниң бедии, шыпшыы, улуг оруктуң ортузу. Арт ажарын шагдан тура кижилер амыдыралдың бир бергези-биле дөмейлеп чораан. Арт кырынга келген улус аът-хөлүндөн дүжер, ооң ээзинге чеминиң дээжизин сөңнээр, алгыш-йөрээлин салыр, чаламазын баглаар, арт кырында оваага ыяап-ла даш салыр.	Ар. 53. Айтырырларга боданыр. Чогаадыг-сактыышкын «Артты ажып эрткенивис».
29	Ыдыктыг тос таңды.	1	Чаа тема тайылбыры	Тос – ыдыктыг сан. Чижээ: Иезиниң иштинге тывылган уруг тос ай болгаш четчип, боттанып, чалараар. Тывада ыдыктыг тос кол таңды бар.	Ар. 54. Айтырырларга боданыр. Дыңнадыг «Тос – ыдыктыг сан».
30	Суг дугайында тоолчургу чугаалар. С. Сүрүн-оол «Брла,	1	Чаа тема тайылбыры	Суг – черни тывылдырарынга киришкен кол элементилерниң бирээзи. Делегей эң баштай сугдан бүткен. Суг бүрүзү: бичии дамырак-даа, кара суг-даа, улуг	Ар. 56. Айтырырларга боданыр. Дыңнадыг «Хемчик хемде балыктарның хевирлери».

	Хемчик).			хем-даа ээлиг. Тыва чонда суг – онзагай оран. Ону Ус оран дээр. Хемчик – Улуг-Хемге үнүн каткан, унун дургаар тараажылар, кадарчылар хөглөп турар, чуртту, чонну, чуртталганы, ажыл-ишти, амыр-дышты алдаржыткан төнмөс ырлыг төрөөн хемим.	Ар. 58. Айтырыгларга боданыр. Видеоролик «Хемчик хемниң агымнары».
31	Аржаан. К. Кудажы «Сугга йөрөөл». Хартыгайлаары.	1	Чаа тема тайылбыры	Аржаан – ыдык сөс азы эм суг дээн уткалыг. Тыва улустун ужурунда кижиге аржаанга чүглө кадыкшылын быжыглаар эвес, а сагыш-сеткилин арыглаар. Тыва өг-бүлө чыл санында аржааннаар чораан. Аржааннап келген кижиге агын-көгүн баглап, аъжы-чеминиң дээжизин аржаан ээзинге сөңнээр. Аржаандан чоруп тура, оон девискээрин аштап-арыглаар, ээзинге четтиргенин илередир, байырлажыр. Тыва кижиге кылаң сугну ыдык кылдыр, алдын кылдыр көрүп чораан. Суглар бажын – кадагалаар, унун – камнаар, арыг сугну аржаанга дөмөйлээр, агым сугну амы-биле чижеглээр, кара сугну – каастаар, камгалаар, хумагалаар, а хемнер унун, хөлдөр эриин – бокталдырбас.	Ар. 61. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Аржаанга сагыр ужурулар».
32	Отка чалбарыыры.	1	Чаа тема тайылбыры	От – кижини өске дириг амытаннардан ылгай көөр демдек. От – кижилерниң амыдыралының дөзү, өг-бүлениң чылыгы-чырыгы, чаялгасы. Оттуң ажык-дузасы хөлчөк улуг болганындан чон бүрүзү аңаа чалбарып, янзы-бүрү чаңчылдарны, ужуруларны сагып чораан.	Ар. 63. Айтырыгларга боданыр. Кыска чогаадыг азы шүлүк «От – амыдыралдын дөзү».
33	Т.Кушкаш «От чаячы». К.Кудажы «Отка йөрөөл».	1	Чаа тема тайылбыры	Тывалар отту «от чаячы» дээр. Отче суг чүвө чашпас, бок октавас. Өшкөн дээштиң от орну баспас, артавас. Отту тос-биле кыпсырга, ол арыг болур. Өске чүүлдер-биле кыпсыр болза, от бужартаар, хорадап химирени бээр. Хорадаан оттуң шимээни бир өске, кедерезе арынче көстерин чажа бээр. От ээзи кыс кижиге болур. Ынчангаш кыс улус одунок-көзүн хүндүлээр дизе чугайлаар, аштаар, ажаар-карактаар, чөмгөрер, арыг-силиг тургузар. Ук чүүлдер сагытынмайын турар кыс улустун одунун ээзи аш болур. Эртеңги шайның үстүн ыңай-бээр чажып, отка амзадыр. Аалчы кээрге араганы, ашты-чөмни амзаар мурнай, баш санай отче сөңнээр. От-көс – бурган, кежик, чүдүг, сүзүг. От-көс-биле ойнаар болза, оюп эртпес очалаңга ораажып боор.	Ар. 65, 69. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Отче өргүүр чөмнөрниң дээжизин».
34	Түңнел-кичээл	1	Быжыглааш кын	Бүдүн чылда өөрөнгөн темаларыңга катаптаашкын кылып, түңнелди кылып	Номчуттунар
		34шак			

5-ки классты доозуп тургаш, өөреникчилерниң шиңгээдип алыр кол билиглери болгаш мергежилдери:

- Амылыг бойдушту, черниң бодараанын билир болур;
- Тыва улустуң оран дугайында билиишкинин, оран дугайында чалбарыгларны, үш оран дугайын билип алыр;
- Дээр дугайында, дээр чадаарын угаап билиптер апаар;
- Хүн дугайында, хүн дуртунуң календарын, чайгы хүн дуртунуң ажил-агый календарын тодарадып билиптер апаар;
- Ай болгаш хүн дугайында, ай календарын чуруп, көрүп, санап өөрениптер;
- Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугааларны, сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугааларын, тыва авалыгпланетаны, хуу сылдызын долузу-биле билип аптар;
- Делегей ыяжы, ыдык ыяштар, тыва улустуң ыяшка хамаарылгазын, чадаң үнүштерни, оргаадай казарда чалбарыгны ханызы-биле шиңгээдип алыр;
- Төрээн чериниң даштарын, төөү-тураскаал даштарын, чурт-девискээр даштарын, ойнаар даштарны, суг даштарын, каасталга даштарын, чонар дашты, төлге даштарын болгаш черге йөрээл сөс салырын билир болур;
- Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннерни, ыдыктыг тос таңдыны, овааны алгаарынга өөренир;
- Суг дугайында тоолчургу чугааларны, аржаан, хартыгайлаарын тода билип алыр;
- Отка чалбарыырын, отка йөрээл сөс сөглээрин билип аптар аргалыг болур.

ӨӨРЕДИЛГЕ-МЕТОДИКТИГ ЛИТЕРАТУРЛАР

1. Байыр-оол С.Б болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чанчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
2. Бартан О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер. Кызыл, 1997.
3. Казырыкпай Б.О. Эрнин эреси. Кызыл, 2001.
4. Камычек.Я. Вежливость на каждый день. Москва «Знание», 1981
5. Кара – Күске К.Ч. Аътка тураскаадыг. Кызыл 1995 .
6. Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улустуң бурунгу ужурлары . Кызыл, 1994
7. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .
8. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сөнү. Кызыл 1995.
9. Ооржак А.К., Оюн С.Б. Тыва чаңчылдар 5-9 класстарга өөредилге программазы. Кызыл, 2003
10. Салчак К.Б, Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдеси. Кызыл, 1984
11. Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
12. Сиянбиль М.О, Сиянбиль А.А. Традиционный тувинский костюм. Кызыл, 2000.
13. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
14. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 3-4 .Кызыл, 2005.
15. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 1-2 класстарга өөредилге – номчулга ному. Кызыл 2003.
16. Тыва улустуң алгыш- йөрээлдери. Кызыл, 1990
17. Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чаагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары. Кызыл, 2000.
18. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл, 2004.
19. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл, 1999.
20. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл,, 2004..

1. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл: учеб. издание [Тувинские традиции: часть 1, 2]. – перераб. изд. – Кызыл: ИРНШ, 2010. – 360 с.
2. Монгуш У. О. «Хүн-Хүртүнүн» хүртүзү [Двигатель «Хун-Хурту»: науч.-попул. изд-во НИЦ «Хөөмей (горловое пение)»]. – Новосибирск, 2008.– 176 с.
3. Сундуй Г. Д. Улусчу педагогика. «Улусчу ужурлар» деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер: учеб.-метод. издание [Народная педагогика: научно-методические рекомендации к экспериментальным учебникам-хрестоматиям «Народоведение» для 1-6 класса]. – Кызыл: Тув. книж. изд-во, 2004. – 127с.
4. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы [Концепция духовно-нравственного воспитания и развития личности в общеобразовательных учреждениях Республики Тыва] / М. Б. Кенин-Лопсан [и др.]. – Кызыл: Изд.-полигр. отд. «Билиг» ИРНШ, 2011. – 34 с.
5. Чулдум Ч. М. Улусчу педагогикага ажыглаар чамдык сөстөрнүң, ужурларның чижек тайылбыры [Примерные разъяснения терминов народной педагогики: пособие для учителей]. – Кызыл: Тув. книж. изд-во, 1999. – 64 с.

Информационные ресурсы:

1. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» // URL:<http://irnsh.ru/> (дата обращения 29.04.2020).
2. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр»// URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения 29.04.2020).
3. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел» /<http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения 29.04.2020).
4. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республикит Тыва //URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (дата обращения 29.04.2020).
5. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения 29.04.2020).

В настоящем документе прошнуровано,
пронумеровано и скреплено печатью в
количестве - 4 страниц

Директор школы Номунуу /Монгуш А.С./

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]